

هیئت‌های عزاداری در جامعه ایران

جبار رحمانی

(عضو هیئت علمی پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی)

۱۳۹۷

سرشناسه	- رحمانی، جبار، ۱۳۵۹
عنوان	هیئت‌های عزاداری در جامعه ایران / جبار رحمانی.
مشخصات نشر	مشخصات نشر
مشخصات ظاهری	مشخصات ظاهری
فروش	۲۲ ص.
شابک	کتاب‌های سرو، مطالعات فرهنگ شیعی / دیرمجمو ع محسن حسام‌ظاهري، ۹۰
موضوع	۹۷۸-۶۰۰-۸۶۷۹-۴۴-۸
موضوع	فیبا
موضوع	هیأت‌های عزاداری و غیره -- ایران
موضوع	Shiite mourning communities, etc. -- Iran*
موضوع	سوگواری‌های اسلامی -- ایران -- تاریخ
موضوع	Islamic mourning customs -- Iran -- History
موضوع	سوگواری‌ها -- ایران -- آداب و رسوم
موضوع	Mourning etiquette -- Iran
موضوع	ظاهري، محسن حسام، ۱۳۶۱
ردیفه افزوده	- ۱۳۶۱، محسن حسام
رد بندی کنگره	BP۲۶۰/.۱۳۶۹۷
رد بندی دیوبیس	۲۹۷/۷۷۰۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی	۵۲۱۲۵۱

هیئت‌های عزاداری در جامعه ایران

جبار رحمانی

طراحی و صفحه‌آرایی: گروه فرهنگی هنری مسک

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۶۷۹-۴۴-۸

شمارگان: ۵۰۰ نسخه / نوبت چاپ: اول ۱۳۹۷ / قیمت ۳۰۰۰ تومان

کلیه حقوق محفوظ و مخصوص نشر آرما است.

تکثیر، انتشار و بازنویسی این اثر یا قسمتی از آن (به هر صورت از قبل کاغذی، الکترونیکی و صوتی) بدون اجازه مکتوب ناشر ممنوع است و پیگرد قانونی دارد.

کتاب‌های سرو

(مطالعات فرهنگ شیعی)

دیر مجموعه: محسن حسام مظاہری

۹

«کتاب‌های سرو» مجموعه‌ای از پژوهش‌های فرهنگی اجتماعی در موضوع تشیع و شیعیان است. در این مجموعه به تشیع بهمنابه دین زیسته پرداخته شده و مقولات و مسایل انضمامی مرتبط با این مذهب و وضعیت پیروانش در دنیای امروز مورد بررسی و مطالعه قرار می‌گیرد. به تبع تنویر این مقولات و مسایل، گستره موضوعی کتاب‌ها نیز وسیع است و از جمله مطالعاتی در موضوعات مناسک و آیین‌های شیعی (عزاداری، زیارت، نذر، اعتکاف و...)، سازمان رسمی شیعه (حوزه و روحانیت)، گفتمان‌های شیعی، زیست روزمره و فرهنگ مادی و معنوی شیعیان و موارد مشابه دیگر را شامل می‌شود. وجه اشتراک همه‌ی این کتاب‌ها، پرداختن به مسایل انضمامی تشیع و شیعیان در دنیای امروز از منظر مجموعه دانش‌های اجتماعی (جامعه‌شناسی، انسان‌شناسی، ارتباطات و رسانه و مطالعات فرهنگی) است.

فهرست

۹/ مقدمه

بخش اول: رویکردی انسان‌شناختی به هیئت‌های عزاداری در ایران / ۱۷

جماعت‌وارگی و جماعت هیئتی / ۱۹

تحلیل مشاهدات میدانی؛ جماعت هیئتی / ۲۵

از جماعت‌های جوانمردان تا هیئت‌های عزاداری: نگاهی به تداوم‌ها و

تغییرات در زندگی عامه مردم ایرانی / ۳۳

هیئت‌های عزاداری و نوسازی فرهنگ ایران / ۶۱

بخش دوم: سنت‌های عزاداری و تحول فرهنگ ایرانی‌شیعی / ۱۱۳

علوم اجتماعی و مطالعه عزاداری محرم / ۱۱۵

تأثیر تحولات مناسک عزاداری بر هویت شهری / ۱۴۱

مناسک به مثابه بستر تداوم و تحول در جامعه / ۱۵۵

تحولات گفتمانی مذاхی در یک دهه اخیر: از منازعه گفتمانی تا تنوع

سبک‌های جدید / ۱۵۹

پویایی سنت‌های عزاداری: تأملی در واکنش‌ها به مذاخی در یک هیئت

بیزدی / ۱۶۷

سنت مدرن شده در نمادهای آیینی؛ تأملی در تحولات نمادهای مادی
مناسک عزاداری محرم / ۱۷۵

تأملی در شمایل نگاری در فرهنگ شیعی ایران / ۱۸۷
در باب تغییرات عزاداری / ۱۹۷

كتاب نامه / ۲۰۵

نمایه / ۲۱۷

مقدمة

فرهنگ به مثابهٔ شیوهٔ زندگی و جهان‌بینی خاصی که اعضای یک جامعه دارند، تجلی‌های مختلفی دارد. فرهنگ هر جامعه‌ای الگوهایی برای زندگی اعضاش فراهم می‌کند که نه تنها در سطوح کلان مانند جهان‌بینی و کیهان‌شناسی و نظام ارزش‌ها، بلکه در سطوح خیلی خرد مانند رفتارهای بدنی و عادت‌های روزمره، تعریف شده است. به همین دلیل فرهنگ در تمام عرصه‌های زندگی ما حضور دارد و تداوم هر جامعه منوط به آن است. نظام‌های فرهنگی همیشه در عرصه‌های خاصی بیشترین نمود و بازنمایی را دارند. عرصه‌هایی در زندگی هر جامعه‌ای هست که اعضای آن جامعه بنیان‌های فرهنگی خودشان را در آن عرصه‌ها نه تنها بازنمایی می‌کنند، بلکه آن‌ها را برای دیگران و خودشان بازتولید می‌کنند. این عرصه‌های کلیدی تجلیگاه اصلی روح یک فرهنگ و بنیان‌های اصلی آن است. این بنیان‌ها صرفاً در عرصهٔ فکری و معرفتی نیست؛ بلکه بنیان‌های عاطفی و روحی و معنوی و عقلانی آن فرهنگ عمیقاً به هم وابسته‌اند و در این صحنه‌های کلیدی تجلی روح فرهنگ، نمود پیدا می‌کنند.

در فرهنگ شیعی ایرانی، کلیدی‌ترین و محوری‌ترین جایی که می‌توان روح این فرهنگ را دید، ماه محرم و عزاداری تاسوعاً و عاشوراً است. این تجلیگاه روح شیعی نه تنها بنیان‌های اعتقادی و ارزشی، که حتی بنیان‌های عاطفی و روحی فرهنگ شیعی را نیز به نمایش می‌گذارد. فرهنگ شیعی بدون محرم امکان حضور وجود و تجلی نداشته و ندارد. محرم و صفر است که این فرهنگ رانگه داشته و بستر اصلی تجلی و

تداوی این فرهنگ شده است. در عرصه ماه محرم و عزاداری عاشورایی است که تشییع فرهنگ خودش را زندگی می‌کند، آن را می‌سازد، تجربه می‌کند و به نسل بعد انتقال می‌دهد. جامعهٔ شیعی تجلی تمام اعتقاداتش در باب حق و باطل را در صحنهٔ بزرگ عاشورا روایت می‌کند و ایمان شیعی اش را در خاک عاشورا پرورش می‌دهد. به این جهت است که عاشورا نقطهٔ ثقل هویت شیعی، ایمان شیعی، فرهنگ شیعی و جامعهٔ شیعی است.

نکتهٔ اصلی آن است که این تجلی‌گاه‌های کلیدی فرهنگ شیعی مهم‌ترین خصلتشان فراگیربودن شان است. مناسک عزاداری عاشورا همیشه مناسکی فراگیربوده است و «دستگاه امام حسین» هرکس را به درگاهش آمده، راه داده و از ایمانش نپرسیده است. به همین دلیل نه تنها برخی از اهل‌كتاب مانند مسیحیان و یهودیان و زرتشتیان، بلکه برخی از پیروان ادیان دیگری مانند بودیسم و چینیسم و هندوئیسم و مذهب سیک نیز در این سنت عزاداری شرکت کرده‌اند. این خصلت فراگیری نهضت عاشورایی بوده که توانسته از همهٔ فرق و مذاهب در خود جای دهد. تقلیل فرهنگ عاشورا به یک گروه، حزب یا جریان سیاسی نه تنها با کنه این فرهنگ منافات دارد، بلکه موجب صدمه‌زدن به آن نیز می‌شود. آیین‌های عاشورایی فرصتی است برای وحدت اجتماعات متکثر حول محور حقیقت حسینی. تقلیل این فرصت به یک رویکرد خاص این وحدت را به تفرقه تبدیل خواهد کرد. این منبع حقیقت عاشورایی آنقدر غنی و پربار است که قرن‌هاست در هر کجا که جریان داشته، مردمان بسیاری توانسته‌اند روح زندگی‌شان را از این منبع به دست بیاورند. به همین دلیل هم بوده که فرهنگ عاشورا نه تنها فرهنگ مبارزه در برابر ظلم، که فرهنگ صلح، فرهنگ نوع‌دوستی و فرهنگ انسانی بوده و بسته به نیاز آن جامعه توانسته عمل کند. هرکس از ظن خود به این جریان فرهنگی پیوسته است.

سنت‌های مختلفی که از فرهنگ عاشورا در جهان اسلام شکل گرفته بیانگر آن است که هر گروهی توانسته از این سفرهٔ پُر نعمت سهمی نصیب خود کند و با زبان و

آداب خودش وارد این تجلیگاه حقیقت شود. سنت‌های عاشورایی تنها در یک نقطه اصالت دارند: واقعه عاشورا. آنچه ذیل سنت‌های عزاداری بیان می‌شود، عملآآدابی است که جماعت‌های مختلف و فرهنگ‌های گوناگون طی تاریخ برای مواجهه با واقعه عاشورا خلق کرده‌اند و دائمًا هم در حال تحول بوده است. سنت‌های عزاداری به شیوهٔ خلاقانه‌ای دائمًا در حال خلق و نوآوری هستند. هرچند ممکن است در وهله اول این کار ناخوشایند باشد، روح فرهنگ شیعی و وجдан جمعی شیعیان در طی زمان دست به تصفیه و تعالی سنت‌های عاشورایی زده است. جامعهٔ شیعی به تدریج هرآنچه را در شان این واقعه نباشد حذف می‌کند و هرآنچه را مناسب باشد تداوم می‌بخشد و توسعه می‌دهد. باید دقت کرد این تصفیه و تعالی همیشه وظیفهٔ جامعه بوده نه نهادی خاص. لذا نیازی به کاربرد زور برای سانسور مراسم و سنت‌های محلی یا نوپدید نیست. این کار نه تنها نتیجهٔ مطلوبی نخواهد داشت، بلکه مخل و مضر نیز خواهد بود.

آنچه می‌تواند این تجلی روح فرهنگ شیعی را توسعه بدهد و مؤثرتر کند، ایجاد فضایی باز برای تجلی سنت‌های عزاداری است، البته فارغ از دستکاری‌های سیاسی و تقلیل‌گرایی‌های ایدئولوژیک. آنچه در جامعهٔ امروز ایران در رابطه با این تجلیگاه اصلی فرهنگ شیعی، یعنی آیین‌های عاشورایی، به مسئله تبدیل شده است، سیاست‌گذاری‌های آیینی است که توسط نهادهای مسئول انجام شده و اعمال می‌شود. سیاست‌های رسمی ما در عرصهٔ فرهنگ عاشورایی عموماً سیاست‌های یکسان‌سازی و حتی در برخی موارد، سانسور و سرکوب برخی سنت‌های محلی و توسعه و ترویج غیرمنطقی برخی سنت‌های خاص عزاداری مرکز کشور، یعنی تهران، بوده است. غنای فرهنگ عاشورا در تکثر سنت‌های عزاداری آن بوده و هست. سیاست‌های آیینی رسمی در کشور ما در دهه‌های اخیر نه تنها این تکثیر را مورد توجه قرار نداده، بلکه مورد بی‌مهری و گاه سرکوب هم قرار داده است. دستکاری در سنت‌های آیینی صرفاً موجب اختلال شده و خواهد شد و با توجه به آنکه نهادهای متولی این کار همراه با دستکاری، به دنبال اعمال الگوی صوری و محتوایی خاصی هم هستند، این اختلال

شدت بیشتری پیدا خواهد کرد. شاید در وهله اول این وضعیت فعلی چندان خوشایند نباشد، اما نکته کلیدی آن است که فرهنگ عاشورا فرهنگ متعلق به حکومت نیست، فرهنگ مردم شیعه است؛ به همین دلیل همیشه بخش اعظم این فرهنگ بیرون از اراده و قدرت حکومت‌ها بوده و هست. همین بخش مردمی است که حیات اصلی و جریان خلاقه این فرهنگ را تضمین می‌کند. لذا توجه به این سهم مردمی در توسعه و تداوم سنت‌های عاشورایی و تأکید بر تکثیر سنت‌ها به جای تقلیل و یکسان‌سازی آن‌ها بهترین راهی است که می‌تواند به جامعه شیعی برای بهره‌مندی بیشتر از این فرهنگ کمک کند.

در این کتاب تلاش کرده‌ام که موضوع هیئت‌های عزاداری به مثابه جماعتی آیینی حول سنت‌های عزاداری را عمیق‌تر بررسی کنم. هیئت‌های عزاداری علی‌رغم آنکه در تصوری سطحی، یک امر سنتی تعریف شده‌اند، در اصل محصول مواجههٔ وجودان جمعی شیعی با جهان مدرن، و افول ساختارهای جماعتی سنتی است. از دل این مواجهه، پدیده‌ای مدرن به نام هیئت عزاداری سر برآورده که حاصل پویایی‌های ساختارهای فرهنگی جامعه ایرانی در دورهٔ مدرن است. البته استدلال کرده‌ام که این نوع سازمان اجتماعی یک سازمان عادی روزمره نیست؛ بلکه جماعتی آیینی است که هرگونه مداخلهٔ دستگاه‌های سیاسی در آن عملً منجر به تخریبیش خواهد شد.

در بخش‌های بعدی این کتاب تلاش کرده‌ام موضوعات مختلفی را در حیطهٔ سنت‌های عزاداری و دلالت‌های فرهنگی و اجتماعی آن‌ها بررسی کنم. آنچه محور این مباحث است تحول این سنت‌ها و رابطهٔ آن‌ها با تغییرات فرهنگی جامعه ایرانی است. شاید بتوان گفت مفهوم مرکزی این کتاب نوعی آسیب‌شناسی سنت‌ها و جماعت‌های عزاداری در ایران است. در این نوع از آسیب‌شناسی مهم‌ترین عامل آسیب‌زا مداخلهٔ اصحاب قدرت برای دست‌کاری سنت‌های عزاداری و تقلیل تنوع و تکثر آن به اشکال خاص و محدود است. لذا ایدهٔ محوری این کتاب لزوم حمایت و حفاظت از تنوع سنت‌های عزاداری و ممانعت از دخالت و دست‌کاری نهادهای قدرت در آن‌هاست.

پیش‌تر در کتاب‌های دیگری که در حوزهٔ آیین‌های عزاداری محرم منتشر کرده‌ام، ابعاد مختلفی از این آیین را بررسی کرده‌ام و عملأً در همهٔ نوشه‌ها به طور ضمنی این مدعای محوری کتاب حاضر، یعنی آسیب‌های مداخلهٔ قدرت و ممانعت از تنوع این آیین‌ها، را مذکور شده‌ام. در این کتاب این مقوله را مفصل تربیان کرده‌ام. البته پرداختن به هیئت‌های عزاداری به عنوان بخش اصلی این کتاب اهمیت خاصی دارد؛ چون به این موضع کم‌تر پرداخته شده است. ایدهٔ تدوین این کتاب را مدیون برادر ارجمند محسن حسام مظاہری هستم که همواره در این حوزه بزرگوارانه از تحقیقات و تألیفات دیگران حمایت کرده و مقدمات نشر آن‌ها را فراهم کرده است. همچنانی از نشر آرما تشکر می‌کنم که این کتاب را منتشر کرده است.

جبار رحمانی

استادیار انسان‌شناسی

پژوهشکدهٔ مطالعات فرهنگی و اجتماعی